

ATCEROTIES GENOCĪDU: ROMU IZNĪCINĀŠANA NACISTU OKUPĀCIJAS LAIKĀ LATVIJAS ROMU KOLEKTĪVAJĀ ATMIŅĀ

Ieva Garda-Rozenberga

Dr. philol., LU Filozofijas un socioloģijas institūta vadošā pētniece.
Zinātniskās intereses: mutvārdu vēsture, personiskie stāstījumi, migrācija.
E-pasts: ieva.garda@gmail.com

Kaspars Zellis

Dr. hist., LU Filozofijas un socioloģijas institūta pētnieks.
Zinātniskās intereses: Latvijas sociālā vēsture, sociālā atmiņa, propaganda.
E-pasts: kaspars.zellis@gmail.com

Otrā pasaules kara laikā nacistu okupācijas gados Latvijā tika iznīcināta puse no Latvijas romu kopienas. Romu genocīda izpēte ir bijusi fragmen-tāra un piemiņa vāji artikulēta. Raksta mērķi ir noskaidrot, kāda vieta romu iznīcināšanai ir Latvijas kolektīvajā atmiņā, un analizēt, kā notikušais geno-cīds tiek reprezentēts romu kopienas pārstāvju komunikatīvajā atmiņā dzī-vesstāstos.

Atslēgas vārdi: romi, genocīds, kolektīvā atmiņa, dzīvesstāsts.

Latvijas kolektīvā atmiņa ir koncentrēta uz Otrā pasaules kara notikumiem un procesiem. Otrā pasaules kara gados Latvija zaudēja savu valstisko neatkarību, piedzīvoja vispirms padomju, tad nacistiskās Vācijas okupācijas režīmu. 1944./45. gadā Latvijas teritoriju atkārtoti sagrāba PSRS. Okupācijas gados režīma totalitārās politikas un genocīda prakšu realizācijas rezultātā mainījās arī etniskā situācija Latvijā. Padomju režīma apstākļos, kad pieļaujama bija tikai viena – oficiālā vēstures nostāja, etnisko, sociālo grupu vai indivīdu pieredzes, kas neiekļāvās klišejiskajā oficiālajā padomju vēstures konceptā, tika noklusētas un nodotas aizmirstības riskam. Astoņdesmito gadu beigās sākušies nacionālās at-

modas procesi saistījās vispirms ar vēlmi atgūt padomju varas “nolaupīto vēsturi”, turklāt ne tikai institucionālā, bet it īpaši personiskā izjūtā. Proti, tas bija laiks, kad atmodas notikumu paspārnē Latviju pārņēma grūti aptverama stihisku atmiņu straume, kas izpaudās gan rakstītās, gan stāstītās atmiņās un atklātībai nodotās dienasgrāmatās. Cilvēki stāstīja to, ko bija piedzīvojuši, tādējādi radot daudz balsīgu pretsparu arī padomju laikā sarakstītajai vēsturei. Ar neskaitāmiem personīgās vēstures stāstiem, kas nāca gan no represijās cietušajiem, gan no trimdas – no visiem varas vajātajiem, atstumtajiem un ignorētajiem, tika atvērti jauni, līdz tam vēsturē noklusēti temati, piedāvātas jaunas dokumentāro avotu interpretācijas, kā arī rasta vieta personiskajām balsīm.¹

Vienlaikus kopš pagājušā gadsimta 80. gadu beigām latviešu kolektīvajā atmiņā vadošo vietu ieņēma padomju okupācijas režīma represiju upuru pieminēšana. Proti, latviešu sociālajā atmiņā nostiprinājās priekšstati, ka genocīds tika vērstis pret latviešu tautu, ko veicināja arī šo priekšstatu instrumentalizācija valsts pagātnes politikā. Tā, pieminot padomju varas īstenotās civiliedzīvotāju deportācijas no Latvijas 1941. un 1949. gadā 14. jūnijā un 25. martā, tiek atzīmētas Komunistiskā genocīda upuru piemiņas dienas, savukārt decembra pirmajā svētdienā tiek atzīmēta “pret latviešu tautu vērstā totalitārā komunistiskā režīma genocīda upuru piemiņas diena”, pieminot 1937. gada beigās PSRS uzsākto “latviešu operāciju”, kuras gaitā represēti un iznīcināti vairāki tūkstoši Padomju Savienībā dzīvojošo latviešu.² Komunistiskā terora upuru piemiņas dienas ir kļuvušas par neatņemamu Latvijas atmiņas politikas pamatu.³

Šādas pagātnes politikas akceptēšana solidarizēja kopienu, ļaujot apzināties padomju režīmu kā svešu un naidīgu. Jebkura vēršanās pret padomju okupācijas režīmu tika uzlūkota kā varonības un ciešanu atriebe akts, kas nacionālo varoņu statusā iecēla arī nacistiskās Vācijas *Waffen* SS leģionā brīvprātīgi iestājušos un mobilizētos Latvijas pilsoņus.⁴ Nacistiskās Vācijas okupācijas režīma kā “mazākā ļaunuma” koncepts dominēja arī citu Baltijas valstu kolektīvajā atmiņā.⁵ Šāda konstrukcija radīja ne tikai latviešu tautas upura tēlu, bet ļāva nivelēt arī latviešu sabiedrības

daļas vainu par piedalīšanos nacistu genocīdisko prakšu īstenošanā un kolaborāciju ar abiem okupācijas režīmiem. Citu etnisko grupu vēsturiskuma neievērošana veicināja arī visai etnocentrisiskas pagātnes izpratnes nostiprināšanos.

Etnocentriskās pagātnes izpratnes revīzija sākās tikai 20. gs. 90. gadu beigās, kad Latvijas uzsāktais ceļš uz integrāciju Eiropas un transatlantiskajās struktūrās pieprasīja atzīt ebreju holokaustu. Tā 90. gadu beigās uzsāktā holokausta izpēte, holokausta noziegumu vietu memoralizācija Latvijas atmiņu kultūrā ienesa ebreja upura tēlu, kas nostiprinās arī institucionāli. Ik gadu 4. jūlijā Latvijā tiek atzīmēta Ebreju tautas genocīda upuru piemiņas diena. Tā ir diena, kurā 1941. gada vasarā nacistu okupētajā Rīgā tika nodedzināta Rīgas Lielā Horālā sinagoga; atzīta par oficiālu atceres dienu jau 1990. gadā.⁶ Šobrīd Horālās sinagogas vietā ir piemiņas vieta, kurā notiek atceres pasākumi ar Latvijas augstāko amatpersonu piedalīšanos. Kopš 2010. gada šajā dienā tiek rīkots arī "Dzīvo gājieni", kas ved cauri bijušajai Rīgas geto teritorijai līdz Lielās Horālās sinagogas memoriālam. Holokausta piemiņas pasākumi šajā dienā norisinās arī citur Latvijā.⁷ Tomēr jāmin, ka šie pasākumi izsauca ne tikai debates par latviešu līdzdalību holokaustā un sabiedrības līdzatbildību, bet arī par ebreju īpašumu restitūciju, kas nav rimušās vēl šodien.

Atšķirīga atmiņas prakse vērojama Latvijas krievvalodīgo vidē, kurā attīstījusies paralēla atmiņas kultūra. Tās izveidi ietekmējusi gan atjaunotās valsts sākumā pieņemtā etnonacionālisma politika un likumdošana, dažādu integrācijas programmu neveiksmes, gan arī Krievijas Federācijas īstentā tautiešu un vēstures politika,⁸ kas bieži vērsta uz bijušās Padomju Savienības pagātnes mītu revidētu adaptāciju Krievijas šodienas politiskajām vajadzībām.

Jau 1989. gada aprīlī vispārējo demokratizācijas procesu gaisotnē Talsos notika Latvijas romu nacionālās biedrības dibināšanas kongress. Tā laikā izskanēja idejas par piemiņas vietu kara laikā nogalinātajiem romiem izveidi.⁹ Laiks ir pagājis, bet romu iznīcināšanas piemiņas memoralizācija joprojām nav sākusies.

Iespējams, viens no iemesliem tam ir, ka galvenie atmiņas kari norisinās starp valdošajām latviešu un krievvalodīgo pagātnes re-

prezentācijām, kā rezultātā citu Latvijas etnisko minoritāšu sociālā atmiņa nevilšus tiek pakļauta vienai vai otrai pusei, vai arī to atmiņa marginalizējas un izzūd. Apgalvojums ir hipotētisks, jo arī pētījumi par to, kā Latvijas mazākumtautības reprezentē savu pagātņi, ir uzsākti salīdzinoši nesen. Viens no šādiem pētījumiem ir Latvijas Universitātes Filozofijas un socioloģijas institūtā mutvārdu vēstures pētnieku 2013. gadā uzsāktais projekts “Etniskā un naratīvā dažādība dzīvesstāstu konstrukcijās Latvijā” (vadītāja: *prof. emeritus* Vieda Skultāne), kurā līdzās latviešu un krievu atmiņām tiek pētīta arī romu atmiņa un tās reprezentācijas dzīvesstāstos.¹⁰

Rakstā mēģināsim risināt divus savstarpēji saistītus jautājumus. Pirmkārt, raudzīsim skaidrot, kā par nacistu īstenoto genocīdu Otrā pasaules kara gados atminas un stāsta paši romi un kā šie stāsti iekļaujas plašākā romu kā kopienas komunikatīvajā atmiņā. Otrkārt, mēģināsim atbildēt uz jautājumu par romu genocīda vietu Latvijas kolektīvajā atmiņā.

Pirms jautājumu iztirzājuma jāatzīmē, ka autori konsekventi ir centušies lietot jēdzienu “roms”, kas veidojies no tautas pašnosaukuma. Latviešu sabiedrībā vēl joprojām lietotais jēdziens “čigāns” izmantots tikai, ja tas lietots avotos, tos tieši citējot. Tāpat autori apzinās, ka romu iznīcināšanai nacistu okupētajā Eiropā tiek lietoti vairāki apzīmējumi un pastāv dažādi viedokļi, vai romu iznīcināšanu var pielīdzināt genocīdam vai holokaustam.¹¹ Latvijas publiskajā telpā nav ieviesušies arī romu genocīdu apzīmējumi – *Porajmos* (*Porrajmos*) vai *Samudaripena* (*Samudaripen*), tā vietā Latvijas romu kopienās biežāk lietojot “čigānu/romu holokausts” vai “genocīds”. Rakstā lietoti dažādi šīs traģēdijas apzīmējumi, tādējādi iezīmējot neviennozīmību romu atmiņas līmenī.

ROMI UN GENOCĪDS LATVIJĀ NACISTISKĀS VĀCIJAS OKUPĀCIJAS GADOS

Vispirms būtu jāieskicē divi fona jautājumi: pirmkārt, romu kopienas stāvoklis Latvijā laika gaitā; otrkārt, 1941.–1942. gadā notikušās romu iznīcināšanas nacistu okupētajā Latvijā.

Romu parādīšanos šodienas Latvijas teritorijā saista ar 16. gadsimtu, tomēr Latvijas romus skaitliski apzināja tikai 19. gadsimta beigās, kad Krievijas cariskā administrācija centās ierobežot romu nomado dzīvesveidu. 1897. gadā tautas skaitīšanas laikā Vidzemes guberņas latviešu daļā tika reģistrēti 394, Kurzemes guberņā – 1202, bet Vitebskas guberņas latviešu daļā Latgalē – 304 romi. Kopējais šajā gadā Latvijas teritorijā reģistrēto romu skaits – 1942 cilvēki, iespējams, bijis krietni lielāks, jo daudzi neuzrādīja romu valodu kā savu dzimto. Īsumā raksturojot sociālos aspektus, jāmin, ka visbiežāk romi dzīvoja laukos, nodarbojās ar zirgu tirdzniecību. Lielākā daļa romu bija analfabēti. Skolu bija apmeklējuši tikai deviņi cilvēki, bet vairāk nekā 200 romu lasīt un rakstīt prasmi bija apguvuši nevis dzimtajā, bet kādā no Baltijas provincēs izplatītajām valodām (latviešu, vācu, krievu, poļu).¹²

Pēc Pirmā pasaules kara neatkarīgajā Latvijas Republikā romu skaits pieauga gan dabiskās ataudzes, gan iecelšanas rezultātā. 1925. gadā Latvijā bija 2780, bet 1935. gadā jau 3840 romi. Puse no tiem dzīvoja Kurzemē, sevišķi Jelgavas apriņķī. Vienlaikus pieauga romu apmešanās uz pastāvīgu dzīvesvietu pilsētās. Lai varētu turpināt zirgu turēšanas un tirgošanas tradīciju, romi galvenokārt apmetās pilsētu nomalēs. Zirgu turēšana nodrošināja viņus arī ar ormaņa darbu. Tāpat romi strādāja par kalējiem, atslēdzniekiem vai izgatavoja kokgrebumus un pinumus. Starpkaru periodā sākās romu iesaiste Latvijas sabiedriskajās norisēs.¹³ Ierasto dzīves normalitāti pārtrauca Otrais pasaules karš un tam sekojošie padomju un nacistu okupācijas režīmi. 1941. un 1942. gadā tika iznīcināti vairāk nekā 2000 romu, t.i., vairāk par pusi no romu kopienas.

Padomju laikā romi bija starp tām etniskajām kopienām, kurās bija vērojams dabiskais pieaugums. Pagājušā gadsimta 80. gadu beigās Latvijā dzīvoja vairāk nekā 7000 romu; jau 2000. gadā to skaits pārsniedza 8000. Pēdējos gados Latvijā ir sākusies romu skaita samazināšanās, kas skaidrojama ar viņu došanos uz ārvalstīm ekonomisku iemeslu dēļ.¹⁴ Neskatoties uz sociālekonomiskajām problēmām, romiem Latvijā ir vairākas nevalstiskās organizācijas, tāpat valstī tiek realizēta romu integrācijas politika.¹⁵

Romu genocīds Latvijā ir pētīts fragmentāri. Iemesls tam ir dokumentāro avotu trūkums, to nepilnības un, iespējams, arī tēmas marginālisms. Lai arī nereti tiek uzsvērts, ka Latvijā uzmanība jāpievērš arī citiem genocīdiem, visām teroram pakļautajām etniskajām un sociālajām grupām, tam, ka “konsekventi jānoraida jebkura ciešanu “hierarhijas” izveidošana – vienu ciešanas bija “labākas”, “dziļākas” par citu ciešanām”,¹⁶ tomēr pētniecības aktivitāte citu genocīdu izpētē var radīt aizdomas par šādas hierarhijas neapzinātu esamību. Pētniecību apgrūtina arī tas, ka nacistiskā okupācijas režīma pavēles un rīkojumi ir saglabājušies fragmentāri, kas neļauj pilnībā rekonstruēt romu genocīda organizāciju un realizāciju. Pētniekiem pieejamie dokumenti ir galvenokārt Republikas Ārkārtējās komisijas materiāli, kurus vāca padomju varas iestādes 1944.–1945. gadā ar mērķi apzināt nacistu noziegumus, kā arī padomju drošības iestāžu uzsāktās krimināllietas pret Latvijas iedzīvotājiem, kas bija piedalījušies romu genocīdā. Tomēr šajās lietās netiek pievērsta uzmanība nozieguma organizācijai un būtībai – galvenais bija pierādīt notiesātā vainu sadarbībā ar nacistu okupācijas režīmu un piedalīšanos “padomju pilsoņu” iznīcināšanā. Rezultātā romu genocīda izpēte Latvijā nacistiskās Vācijas okupācijas gados ir apgrūtināta. Padomju laikā attieksme pret romu genocīdu bija līdzīga kā pret ebreju holokaustu – to pieminēja, bet neiztīrāja plašāk. Pieminēšanas mērķis visbiežāk bija nacistu okupācijas režīma un vietējo kolaboracionistu noziegumu uzsvēršana, nevis pašas iznīcināšanas izpēte un izpratne. Fundamentālajā LPSR historiogrāfijas oficiozā “Latviešu tautas cīņa Lielajā Tēvijas karā” romu iznīcināšana pieminēta vienā nelielā rindkopā.¹⁷ Romu iznīcināšanu Latvijā historiogrāfijā ir skatījuši Latvijas vēsturnieki Mārgers Vestermanis un Aigars Urtāns.¹⁸ Latvijas romu iznīcināšanu Eiropas romu tragēdijas kontekstā skatījis arī Masačūsetsas Universitātes profesors Ginters Levī (*Guenter Lewy*).¹⁹

Pirmās iezīmes, kas liecināja par romu likteņa apdraudētību Latvijā, bija vērojamas jau t.s. “pogromu fāzē” 1941. gada vasarā, kad nacisti, izmantojot vietējos iedzīvotājus, veidoja grupas, kuras varētu izmantot “spontānās atriebības” akcijās pret ebrejiem un

komunistiem. Pirmās romu iznīcināšanas notika Baltinavas pagastā, kur tika nogalinātas 10 romu ģimenes, kopā 43 personas.²⁰

Pirmā plašākā eksekūcija notika Liepājā, kam par iemeslu, iespējams, bija vācu rīkojums, kas aizliedza uzturēties piekrastes rajonos. 1941. gada 5. decembrī latviešu policija Liepājā satvēra 103 pilsētā dzīvojošos romus (24 vīriešus, 31 sievieti un 48 bērņus) un simts no tiem nodeva vācu kārtības policijai, ko komandēja SS un policijas vadītājs Fricis Dītrihs (*Fritz Dietrich*). Kā liecina F. Dītriha ziņojums, romi tika aizvesti uz Saldu un nošauti.²¹ Kā atzīmē M. Vestermanis, īstenībā šie romi tika aizvesti un nošauti Kuldīgas apriņķa Cieceres pagasta Namīķu mežā.²²

Pāris dienu vēlāk, lai jau *post factum* pamatotu Liepājas ebreju eksekūciju, kārtības policijas vadītājs SS ģenerālis Georgs Jēdike (*Georg Jedicke*) atsaucās uz 1941. gada 4. decembrī Ostlandes reihskomisāra Hinriha Lozes (*Hinrich Lohse*) izdoto dekrētu, kas noteica nacistu politiku pret romiem, nosakot, ka klaiņojošie romi rada dubultu risku, jo: 1) tie pārnēsā lipīgās slimības, īpaši tīfu; 2) tie ir neuzticami elementi, kas neklausā vācu rīkojumiem un nedara lietderīgu darbu. Atzīmējot arī to, ka pastāv reāls risks, ka romi spiego ienaidnieka labā, kaitējot Vācijai, H. Loze lika pret tiem izturēties kā pret ebrejiem.²³ Fakts, ka dekrēts bija adresēts Veselības un tautas labklājības departamentam, nevis policijai, netika ņemts vērā. H. Lozes dekrētā runa bija par "laukos klaiņojošajiem čigāniem" (*im Landeumherirrende Zigeuner*), neko neminot par vietsēžiem.

1942. gada 27. janvārī tika saņemti drošības policijas vadītāja norādījumi, kas noteica, ka no aresta un mantas konfiskācijas ir atbrīvoti tikai tie romi, kuri ir vietsēži, kuriem ir regulārs darbs un kuri nerada draudus sabiedrībai ne politiskajos, ne kriminālajos aspektos. Vārdu sakritība šajā ziņojumā ir visai līdzīga 1941. gada 21. novembra Armiju grupas *Nord* aizmugures pavēlnieka rīkojumam, kas ļauj izdarīt pieņēmumu, ka lēmums atbrīvot no aresta romus-vietsēžus nāca no Berlīnes. Precizējošās instrukcijas 1942. gada 27. janvārī un 3. aprīlī vēlreiz apliecināja, ka rīkojumi par arestiem attiecās tikai uz klaiņojošajiem (*vagabundierende*) romiem.²⁴

Romu plānveida iznīcināšana sākās Latvijas austrumos 1942. gada sākumā. Rēzeknes pilsētas un tās apkārtnes romi tika nogalināti 1942. gada 4.–5. janvārī, Ludzas pilsētas 130 romus aizveda un nogalināja Zvirgzdenes pagasta Gabaru mežā 6. janvārī. 1942. gada 24. aprīlī *einzacgrupa* ziņoja par 1272 cilvēku eksekūcijām, no kurām 71 bija romu. Apmēram 50 romi, galvenokārt sievietes un bērni, tika ievietoti Valmieras cietumā un nošauti tuvējā mežā.²⁵ Šī paša gada maijā notika arī romu iznīcināšana Jelgavā, Tukumā, Bauskā u.c.²⁶ Liepājas SS un policijas vadītāja 1942. gada 18. maija ziņojumā teikts, ka pārskata periodā (maija pirmās nedēļas) eksekūti 173 klaiņojoši romi Liepājas un Kuldīgas apriņķī. Tā paša virsnieka dienasgrāmatā 21. maijā atzīmēta 16 Aizputes “klaiņojošo” romu eksekūcija.²⁷ Vai tika iznīcināti tikai klaiņojošie romi vai represijas skāra arī vietsēžus, šobrīd ir grūti pateikt.

Vēsturnieka Aigara Urtāna pētījums par romu iznīcināšanu Bauskā parāda, ka bieži romu likteni izlēma tieši vietējās pašvaldības un latviešu policijas vienību akla pakļaušanās pavēlēm un to cītīga izpildīšana.²⁸ Citos gadījumos mēs sastopamies arī ar šo pavēļu nepildīšanu. Piemēram, Talsu apriņķī, kur iepriekš klejojoša romu grupa tika nodarbināta vietējā kokzāģētavā, šie cilvēki netika aiztikti arī pēc vācu atkārtotiem atgādinājumiem.²⁹ Tāpat Saldū 1942. gada martā 11 romi ģenerālkomisāram Rīgā nosūtīja lūgumrakstu, norādot, ka viņiem pieder mājas, viņu bērni iet skolā, bet viņi paši zaudējuši iespēju pelnīt iztiku konfiscēto zirgu dēļ. Lūgumraksta iesniedzēji norādīja, ka vēlas darīt jebkādu darbu, kas būtu pieejams Saldū vai tuvākā apkārtnē.³⁰

Darbaroku trūkums okupētajā Latvijā, okupācijas režīma administratīvā anarhija neļāva romu iznīcināšanai notikt pilnībā. Tomēr 1942. gada pirmās puses akcijas prasīja vairāk nekā 2000 Latvijas romu dzīvību. Turklāt, lai arī 1942. gada otrajā pusē romu eksekūcijas beidzās, tās varēja atsākties jebkurā brīdī. Vēl 1943. gada nogalē Okupēto austrumu apgabalu ministrijas rīkojums Ostlandes ģenerālkomisāriem noteica, ka klaiņojošie un politiski vai krimināli sabiedrības drošību apdraudošie romi ir pielīdzināmi ebrejiem un ievietojami koncentrācijas nometnēs.³¹

GENOCĪDA KOMUNIKATĪVĀ ATMIŅA

Vienlaikus gan jāmin, ka notikumu aculiecinieku skaits strauji samazinās. Ja piekrītam vācu pētnieka Jana Asmana (*Jan Assmann*) viedoklim, tad, izzūdot aculieciniekiem, izzūd arī komunikatīvā atmiņa. Viņaprāt, šai atmiņai ir vai nu jāizzūd, vai jātransformējas kultūras atmiņā.³² Proti, individuālās atmiņas pastāv ne tikai mutvārdos, tās materializējas vēstuļu, dienasgrāmatu, arī plašāku memuāru vai pat romānu formā, kļūstot pieejamas arī citiem.³³ Tomēr, ja piekrītam, ka viens no atmiņas transformācijas priekšnoteikumiem ir stāstu pārnešana grāmatās (tostarp vēstures grāmatās), kļūst aktuāls jautājums, kā rīkoties, ja kopienas pieredzē un atmiņā nav skaidras vēsturiskās apziņas un/vai rakstītās vēstures.³⁴ Nacionālās mutvārdu vēstures pētnieki Latvijā kā vienu no alternatīvām romu genocīda piemiņas izpētē piedāvā ieklausīties un analizēt pašu romu atmiņas, proti, par izpētes avotiem izmantot dzīvesstāstus.

Kā jau minēts, dzīvesstāstiem romu etnosa vēstures un sociālās atmiņas izpētē ir nozīmīga loma, jo viņu kultūra un tās pārnesē tradicionāli tikusi balstīta tieši mutvārdos.³⁵ Šī iemesla dēļ jebkurš mēģinājums rekonstruēt tautas vēsturi ir ne tikai apgrūtināts, bet arī dažādi interpretējams. Interpretāciju ietekmē arī izvēlētais izpētes objekts – dzīvesstāsti. Proti, dzīvesstāsti ir ne tikai unikāli, vienlaikus sarežģīti vēstures, kultūras un personības tīklojumi, bet arī noteiktā sociālā situācijā veidoti priekšnesumi, kurus ietekmē intervijas situatīvais konteksts, stāstītāja un intervētāja personība, stāstīt un klausītprasme, kā arī individuālā jaunrade. Līdz ar to dzīvesstāsta radīšana aplūkojama vienlaikus gan kā sociāls notikums noteiktā laikā un telpā, gan kā viena no kultūras pieredzes formām ar noteiktu nozīmi un funkcijām. Tai pašā laikā jāatzīmē, ka ikviena izpildījumā radītā nozīme intertekstuāli saistīta arī ar tām, kas radītas vai radušās agrākās izpildījuma situācijās.³⁶

Dzīvesstāsta kā izpētes avota kritiku ietekmējuši arī citi atziņumi: pirmkārt, atzīmējama atmiņas specifika un tās selektīvais raksturs, ko ietekmē laika distance starp notikumiem, t.s. atmiņas

hronoloģijas vājums, izmaiņas sabiedrības vērtībās un normās, notikumu atminēšanās biežums, tiem piešķirtā nozīme dzīvesgājumā u.c. Otrkārt, atzīmējams, ka visas pagātnes atmiņas tiek stāstītas no tagadnes pozīcijām, tā padarot tās jēgpilnas.³⁷ Stāstījumu pētnieki ieblīst pret tādu skatījumu uz dzīvesstāstiem, kas tos uzlūko kā precīzus vai sagrozītus dzīves un realitātes atspulgus. Nav svarīgi, “vai stāstītais patiešām noticis, pētnieku interesē tas, kāpēc cilvēki to stāsta, kā viņi to stāsta un ko šie stāsti pasaka par savu laikmetu”.³⁸ Līdz ar to stāstījumi drīzāk tiek uzlūkoti kā sociālās realitātes konstrukcijas, kuru radīšanā liela nozīme piešķirama kā apziņai, atmiņai un pieredzei, tā saziņai, valodai un kultūras modeļiem.³⁹ Kopumā, stāstot par dzīves laikā pieredzēto, klātesoša ir gan konkrētās grupas vēsturiskā un sociālā atmiņa, gan arī attiecības ar citām etniskajām kopienām, pasaules skatījums un priekšstati par vērtībām.

Neraugoties uz dzīvesstāstu kā izpētes avotu kritiku, to stāstīšana un uzklaušīšana var kļūst par impulsu kultūras izpratnei, ļaujot ieraudzīt atšķirīgo un kopīgo, arī citādo. Stāstot savu dzīvesgājumu, autors iezīmē ne tikai faktiskos notikumus, bet sniedz arī plašāku kultūras, sociālo un personisko kontekstu. Arī stāsta uzbūve – izvēlētā kompozīcija, forma, valodas un citi saskarsmes līdzekļi nes informāciju par kultūru un sabiedrību, kurā dzīvo konkrētais stāstītājs. Piemēram, 2013. gada vasarā, uzklausot romu tautības stāstītājus Kuldīgā, par to nereti liecināja arī personiskā “es” vai kolektīvā “mēs” skatpunkta izvēle. “Mēs” forma lietota, lai parādītu kā atšķirīgo, tā kopīgo ar latviešiem, savukārt “es” forma dažkārt izmantota, ja stāstītājs vēlējas uzsvērt savu atšķirību no citiem romiem.

Rakstā, galveno uzmanību pievēršot atmiņām par genocīdu Otrajā pasaules karā – tiklab personiski pieredzētajam, kā nostāstiem ģimenē, analizētas 20 biogrāfiskās intervijas ar romiem Latvijā – intervētas 12 sievietes un 8 vīrieši vecumposmā no 33 līdz 76 gadiem Kuldīgā, Kandavā, Talsos, Ventspilī, Jelgavā un Saulkrastos. Intervējamie tika atrasti, izmantojot kā vietējo institūciju palīdzību (piemēram, Kuldīgas novada muzeja darbinieku ieteikumi), tā personiskos kontaktus (paziņu, kaimiņu un

radnieku ieteikumi). Galvenie faktori intervējamo atlasē: etniskā piederība un vēlme piedalīties pētījumā. Atsevišķas intervijas ar romiem dokumentētas 90. gados, tomēr vairumā notikušas 2013. gada vasarā. Jāpiebilst vien tas, ka dzīvesstāsta intervijas princips paredz, ka intervētājs ierosina stāstījumu, uztur biogrāfisko perspektīvu naratīva konstruēšanā, taču stāstītājs ir pilnīgi brīvs stāstījuma tēmu un to izkārtojuma izvēlē. Šāda pieeja izmantota, jo kāda tematiskā loka iekļaušana vai, tieši pretēji, noklusēšana dzīvesstāstā ir nozīmīgs teicēja identitātes indikators. Proti, stāstot par sevi un piedzīvoto, stāstītājs intervijas brīdī konstruē ne tikai stāstu, bet arī savu identitāti, aprakstot sevi tā, kā noteiktajā intervijas brīdī sevi redz, vērtē un vēlas, lai klausītājs viņu *ieraudzītu*. Tāpēc atšķirībā no notikumu pētoša vēsturnieka mutvārdu vēsturnieks caur palielināmo stiklu aplūko nevis vēsturiskā notikuma un atstāstītā notikuma sakritības, bet gan vaicā: “Kā tiek vērtēts notikums vai situācija, par kuru tiek stāstīts, un kāpēc tieši šie notikumi vai situācijas ir svarīgas no izstāstītās *savas* vēstures (identitātes) viedokļa.”⁴⁰

Analizējot biogrāfiskās intervijas un vērtējot, kā romi atminas un/vai vēsta par Otrā pasaules kara notikumiem, iespējams runāt par trim veidiem: vēstījums balstīts personiskā pieredzē (5 intervijas), trešās personas, visbiežāk dzimtas pieredzē (7 intervijas), vai arī Otrā pasaules kara tematika izmantota tikai kā iegansts intervijas uzsākšanai, taču turpmākā intervijas gaitā šī tēma netiek skarta (5 intervijas). Piemēram, Dainis,⁴¹ dzimis 1980. gadā Kandavā, eksperts romu jautājumos Latvijas politikā, intervijā pauž oficiālo romu, tostarp arī Latvijas valdības viedokli – jautājums par romu holokaustu ir aktuāls un par to ir jārūnā. Intervijā, lai arī neatklāj ne personisko, ne dzimtas pieredzi, izmanto “mēs” formu, sakot, ka *mūsu vidū ir daudz cietušo*. Tāpat piemin arī jautājumu par kompensācijām holokaustā cietušajiem. Līdzīgi arī intervijā ar Jelgavas pilsētas romu biedrības vadītāju Haraldu⁴² romu holokausts ir temats, kura dēļ viņš intervijai piekrīt un sola līdzdalību šī jautājuma izpētē. Tomēr vēlāk intervijā uz jautājumiem par pieredzēto un/vai zināmo pauž tikai oficiālo viedokli, proti, jautājums romiem ir ļoti svarīgs, bet pats par to runāt izvairās.

Viena no romu sievietēm,⁴³ kura piekrita intervijai, saprotot, ka intervētāji interesējas par romu holokaustu, ir Inese.⁴⁴ Uz interviju viņa ierodas sagatavojusies – paņemot līdzī mammas savulaik rakstītu iesniegumu, lai pieteiktos t.s. kompensācijām. Tomēr arī viņa intervijā daudz labprātāk pievēršas romu identitātes un iztikšanas jautājumiem, nevis Otrā pasaules kara pieredzei. Iespējams, Ineses gadījumā mēs varam runāt par to, ka viņai ir acīmredzamas grūtības verbalizēt šo savas tautas pieredzes daļu. Par to liecina ne tikai izmantotās teikuma konstrukcijas, bet arī vēršanās pie intervētājas pēc apstiprinājuma: *Viņus tā kā šāva, ja, tā bij, ja? Nu, tā tad acīmredzot viņus šāva. [...] Nu, es tā sapratu arī, ka viņš mums stāstīja. Es tā nepateikšu uzreiz, kā ir, bet nav palicis atmiņā, bet man tā liekas, ka viņš kādreiz stāstīja, arī kurus tur nošāva [...] To viņš kādreiz tā kā mums tikai to pastāstīja, viņš tā, tā. Nebij jau patīkami tas viņam arī tur atcerēties. [...] Bet tas, kad, redz, pacēlās tas viss augšā, tad mamma visu to lietu pastāstīja, un tad es vienkārši to visu uzrakstīju. Tā bij.* Arī Ineses draudzene Zelma⁴⁵ ir atsaucīga un labprāt piekrīt intervijai. Tomēr viņas, līdzīgi kā citu romu, atmiņas par Otrā pasaules kara pieredzi ir visai aptuvenas, tostarp arī par to, ka mātei un tēvam bija jārok sev bedres, bet *ienāca krievi un palika dzīvi. Pašā pēdējā brīdī.* Kopumā intervijā viņa traģisko pārstāsta ātri, nekavējoties pie tā, jo dzīvošana – svarīgāka.

Uz jautājumiem par romu holokaustu vai Otrā pasaules kara pieredzi plašāk nelabprāt atbild arī kuldīdzniece Ausma,⁴⁶ aizbildinoties, ka viņa ir pārāk jauna.

Vai oma kaut ko stāstīja par kara laiku un pēckara laiku?

Kaut ko jau vienmēr stāstīja, bet domā, ka tagad es vairs zinu. Viņai tur māsu, viņa man stāstīja, nošāva ar bērniem.

Šeit, Kuldīgā?

Nē, nē, es nezinu kur. Viņa nemaz nezināja.

Te, Kuldīgā, daudz čigānu cieta kara laikā?

Es nezinu.

Vai par to tā nerunāja nemaz?

Te nav vairs nevieni. Nevieni vairs nav. Vecie neviens vairs nav.

Un mēs jau esam nevis bērni, bet mazbērni. Kā mēs varam zināt!

Es tādā kara laikā nebiju. Mana paša mamma ar, viņa teica, pavisam maziņa bija. Kaut kāda 9 gadīga, kad bija tas kara laiks. [...] Mūsu tēti stāstīja kādreiz, nu zin, savā starpā runāja, tad mēs, tādi bērni, sasēdās un paklausījās tās vecās runas. Domā, var visu atcerēties... Ka viņi pa nakti gāja pa ceļu un dienā viņiem bija pa mežu jāmūk. Nedrīkstēja rādīties. Grūti viņiem ir gājis noteikti.

Lai arī intervijas laikā vairākkārt tiek uzsvērts, ka stāstītāja neko nezina par šo romu tautas pieredzi, atzīmējams fakts, ka vecāki tomēr mājās par šo tēmu ir runājuši. Tādējādi netieši tiek apliecināta britu antropologa Maikla Stjuarta (*Michael Stewart*) atziņa: lai gan daudzi Austrumeiropas valstu romi dzīvo bez tādas vēsturiskās izpratnes un piemiņas kultūras kā citi šo valstu iedzīvotāji, romi tomēr neaizmirst nozīmīgus savas vēstures aspektus.⁴⁷ Proti, genocīds Latvijas romu atmiņā visbiežāk iekļauts, atminoties vecāku un/vai vecvecāku stāstīto. Visbiežāk atmiņā palicis tikai pats nošaušanas fakts, retāk – izvērstāks stāstījums vai pat struktūrā un formā pabeigts nostāsts. Piemēram, Veronika,⁴⁸ dzimusi 1959. gadā Sabilē, Otrā pasaules kara notikumus nav pieredzējusi, taču, stāstot par grūtībām, kādas pieredzēja ģimene pēckara periodā, piemin, ka mammai visi radi bija apšauti. Mamma esot stāstījusi, *ka aizveda tēvu un māti, aizgāj' uz pilsētu un vairāk neatgriezās.* (Asaras.) Vēlāk intervijā šī tēma vairs netiek skarta. Arī kuldīdznieces Brigitas Z.⁴⁹ atmiņas par Otro pasaules karu veido tēva stāstītais par Kuldīgas romu likteni kara laikā. Brigita intervijas laikā izstāsta, ka vairāk par vēsturiskajiem notikumiem ģimenē interesējies viņas brālis Fredis.⁵⁰

Brigita brālis dzīvo ārpus pilsētas un nodarbojas ar lauksaimniecību. Intervijai labprāt piekrīt. Stāstot savu dzīvesstāstu, pieskaras arī etniskās identitātes jautājumam, taču nevis raksturojot un/vai aprakstot, kāds ir vai ko nozīmē būt romam Latvijā, bet gan izmantojot salīdzinājumu, kas netieši vedina domāt par romu likteni un atmiņām par Otro pasaules karu. Proti, sarunā tiek norādīts, ka romi atšķirībā no ebrejiem, lai arī pieredzējuši līdzīgas briesmas, nekad nav slēpušies vai mēģinājuši slēpt savu izcelsmi: *Jā, kādreiz nāk čigāns, pa kilometru tu varēji redzēt. Tagad mēs paši čigāns čigānu ... nu ... vairāk pēc sajušanas. Kā tagad pie-*

ņemts, ka tas čigāns neuzsver savu čigānietību. Tagad mēs paliek tādi kā ebreji – ebreji bija daļēji izstumti, un čigāni tādi bija. Čigāni nekad neatteicās no savas tautības – viņi afišē, ka ir čigānieši. Ebreji jau vienmēr centās – tur, kur viņi dzīvo, viņš paņem vietējo uzvārdu, pārtaisa – viņš slēpjas, ka viņš nav tas ebrejs. Tiešā veidā pie jautājuma par romu likteni Fredis atgriežas tikai intervijas noslēgumā, kad intervētājs jautā par tēva atmiņām. Lai arī viņš stāsta, ka tēvs par pieredzēto Otrā pasaules kara laikā varētu sarakstīt grāmatu, paša repertuārā saglabājies tikai nostāsts par sievas vectēva brīnumaino izglābšanos.

Viņai [sievai] vectēvs bija aizdzīts uz to nošaušanu. Citi domāja, ka būs kāds darbs papildus, bet viņai vectēvs saka – ko, vai tad jūs nejūt, kur jūs ved, – mūs šaus nost. Brālēns tad vēl paprasījās nodziedāt vēl pēdējo dziesmu, un tad var šaut; un tad saka: “Labi, čangali, dziedī! Dziedi, pēdējo dziesmu vēl vari nodziedāt.” Pazīstami tie, kas šaus viņus. Un tad pārbrauc mājās Bērziņš, bija uz Rīgu, dabūja atļauju. Iznāca tā, ka ne kā ebrejus tos čigānu šāva, bet atkarībā no pašvaldības. Un tad tas Bērziņš iestājās, lai viņus nešauj, – brauc ar to mocīt’ un saka: “Atlikt, atlikt šaušanu!” Tā mans brālēns izglābās.

Šo pašu nostāstu, kad intervijas noslēgumā tiek jautāts, vai ir ko dzirdējis par romu šaušanu, stāsta arī cits kuldīdznieks – Ziedonis.⁵¹

Dabīgi, ka šāva, man tēvu gandrīz nošāva Sabilē. Tur jau visi bija sadzīti tādā bērzu birzī, izraka lielu, lielu bedri. Pašiem bijis jārok tā bedre. Un tik vien palika kā divas trīs lāpstas – vajadzēja gulties tajā bedrē iekšā. Uzreiz ar zirgu jā tas Bērziņš [...] un blauj: “Atlikt! Atlikt!” Bļāva pa visu to mežu. Un atlika to šaušanu, un viņus nenosāva. Bija atcelta tā šaušana.

Jūsu tēvs tur bija?

Jā! A būtu viens moments, vēl nepaspējis, būtu visi bedrē iekšā.

Sabiles pilsētas galvas Mārtiņa Bērziņa rīcība, šķiet, ir labāk zināmais piemērs, kā vietējā vara tomēr varēja ietekmēt romu likteni 1942. gadā, kas saglabājies ne tikai romu kolektīvajā atmiņā folklorai pietuvinātu nostāstu formā, bet arī publiskajā telpā. Tā

2008. gadā romu biedrības “Nevo Drom” vadītājs Anatolijs Bere-zovskis intervijā stāsta: “Talsu policijas priekšnieks bija labos draugos ar čigānu kopienas vadītāju, un tāpēc Talsos čigānus nešāva, bet lika spaidu darbos kūdras purvos, akmeņlauztuvēs un tamlīdzīgi. [...] Sabilē – čigāni jau bija aizsūtīti, lai paši izrok sev bedri (tā bedre vēl šodien stāv tukša), un vajadzēja tik pilsētas mēra Mārtaņa Bērziņa parakstu. Bet viņš neparakstījās, sakot: “Ja jūs šausiet viņus, tad ņemiet arī mani. Čigāni mūsu pilsētai neko sliktu nav darījuši, un viņi ir kristieši.” Tā vairāk nekā 300 Sabiles čigāni tika paglābti no nošaušanas.”⁵² M. Bērziņam 1989. gadā Sabiles romi atklāja kapa pieminekli ar vārdiem “Sabiles čigānu pasargātājs no nāves”. Tāpat ir nostāsti par to, kā vietējie romi padomju varas gados ir sargājuši savu glābēju no padomju represijām un deportācijas.⁵³

Atgriežoties pie intervijā stāstītā, līdzīgi kā Fredis, arī Ziedonis holokausta iespējamību sasaista ar identitātes nojēgumu: *Vienkārsi bija tāds likums, ka čigāni un žīdi bija jālikvidē! Bet tā, ka viņi slapstītos, tā tas nebija. Viņi, čigāni, tāda dumja tauta, viņi jau nemācēja; bija krievi, viņi dzīvoja pie krieviem, bija vācieši – dzīvoja pie vāciešiem. Piederēja paši sev.*

Jāmin, ka stratēģija vēstījumu par Otrā pasaules kara pieredzi netieši atvasināt no/uz jautājumu par romu identitāti (tostarp pašizpratni) spilgti parādās arī jaunāka gadagājuma, piemēram, 1975. gadā dzimušā Zigurda⁵⁴ stāstā. Viņa dzīvesstāstā vecvecāku pieredze holokausta laikā iekļauta intervijas sākumā, bet šķietami asociatīvā veidā. Proti, ar stāstu par genocīdu tiek atbildēts uz intervētājas jautājumu, ko zina par saviem vecvecākiem. Stāstītājs zina teikt, ka vecmāte esot likusi kārtis, savukārt vectēvs vācu laikā gājis palīdzēt pie kuļmašīnas. Turpinājumā tiek piebilsts, ka vācu laikā vecmātei visi radi gājuši bojā, kas vēlāk, pēc dažām atkāpēm par radniekiem kopumā, tiek pamatots ar struktūrā un formā izveidotu naratīvu. Stāstījumu veido sižets par vecmātes ģimenes izglābšanos, jo noticējuši vietējās pašvaldības pārstāvja brīdinājumam, ka šonakt tiks iznīcināti visi romi un visiem, kas vēlas palikt dzīvi, jādodas prom. Diemžēl brīdinājums nodots ar vecmātes, tobrīd pusaudzes palīdzību, un meža darbos sabrauku-

šie radnieki nav ticējuši, tikai pasmējušies. Bēgt devusies tikai vecmātes ģimene, un viņi ir arī vienīgie, kas palikuši dzīvi. Visi pārējie gājuši bojā. Stāsts par vecmātes ģimenes izglābšanos ģimenē tiek stāstīts regulāri, un vēlāk kalpo arī par pamatojumu “labo padomju laiku” pieredzei, kad pret romiem netika vērstas represijas. Proti, Zigurda vārdiem runājot, *mūsu tauta var pateikties krievam, ka viņš mūs tā nešķiroja*, – ebreji tikuši iznīcināti, jo *bijuši bagāti, savukārt čigāni, jo bijuši slinki*.

Jāatzīmē, ka motīvs par vienīgajiem, kas izglābās no nošaušanas, sastopams arī citu romu repertuārā. Piemēram, Ruta,⁵⁵ veidojot plašāku naratīvu par iecerēto romu tautas iznīcināšanu vācu okupācijas laikā, iekļāvusi arī mātes stāstu par to, kā 1942. gadā viņas māte atšķirībā no vecvecākiem un citiem radniekiem izglābās no šaušanas. Turklāt izglābšanās nereti bija iespējama, pateicoties ne tikai t.s. laimīgam gadījumam, bet arī kaimiņu, tostarp latviešu brīdinājumam. Kā atminas Brigita Č.:⁵⁶ *Mammai bija blakus aizsargs – tāds Bumburs, māja “Bumburi”. Un tad viņš ienāca iekšā, viņš teica: “Katiņ, šodien šaus čigānus, mūc!” Tas bija labs draugs viņiem, blakus dzīvoja. [...] Tad viņi paņēra tos bērņus un muka*.

Nostāsti, kas noklausīti no vecākiem un vecvecākiem, salīdzinot ar vēstījumiem pirmās personas formā, retāk atklāj emocionālo pārdzīvojumu, jo, vēstot par cita pieredzēto, stāstītājs nereti, pirmkārt, it kā distancējas no notikušā, otrkārt, kā tas bija, piemēram, Veronikas vai Ineses gadījumā, apšaubā stāstā ietvertā notikuma objektivitāti. Ja atmiņas par Otrā pasaules kara pieredzi veido vēstījums pirmajā personā, tiek akcentēts to autobiogrāfiskums un personas līdzdalība notikumos, par kuriem tiek stāstīts. Proti, stāstītājs stāsta nevis par kāda cita, bet paša piedzīvotiem notikumiem, tādējādi stāstītājs un stāsta galvenais varonis ir viena un tā pati persona. Stāstītāja identificēšanās ar stāsta varoni uzlūkojama arī par galveno faktoru, kas apliecina arī stāstā ietvertā notikuma patiesumu.⁵⁷

Intervija ar Krievijā dzimušo Jāni⁵⁸ vairākos seansos ierakstīta 1994. gadā. Viņa piedzīvotais iekļaujas plašākā 20. gs. laika posmā. Jānis dzimis 1918. gadā Krievijā, no Latvijas Pirmā pasaules kara laikā izceļojušu bēgļu ģimenē. Sākoties Otrajam

pasaules karam, nokļuvis gūstā pie vāciešiem, vēlāk pieredzējis strauju karjeru Sarkanajā armijā. Jānis ir labs stāstītājs, tāpēc klausītājs par notikušo uzzina niansēm un detaļām bagātā stāstījumā, atklājot, ka viņa likteni lielā mērā ietekmējušas lielākas vai mazākas nejaušības, sakritības, arī godaprāts. Piemēram, absurds šķiet jaunā vīrieša lēmums, uzzinot, ka viņš tiekot meklēts, pašam pieteikties vācu policijā, tādējādi uz vairākiem gadiem nokļūstot dažādās soda un darba nometnēs. Taču vēlāk izrādās, ka tieši šī “godprātīgā”⁵⁹ rīcība kļuvusi par viņa iespēju izvairīties no romu holokausta 1941.–1942. gadā. Notikumiem un laimīgām nejaušībām bagāts ir arī stāsts par to, kā Jānis palīdzējis no apcietinājuma izbēgt brālim, kā bēguļojot abi nokļūst starp divām frontēm un pēc tam nonāk Sarkanajā armijā.

Atšķirīgi savu stāstu strukturē Kārlis,⁶⁰ viens no Latvijā pazīstamākajiem romu kopienas un kultūras pārstāvjiem. Viņš savu dzīvestāstu iesāk ar dzimtas vēsturi, iekļaujot to plašākā romu kopienas vēsturē, sociālajā struktūrā un kultūrā. Dzimis 1939. gadā Vangāžos 10 bērnu ģimenē, kas, sākoties romu iznīcināšanai, aizbēgusi uz Rīgu. Rīgā “nopirkts” cits uzvārds un turpmāk skaitījušies latvieši. Ģimenē, lai netiktu pakļauti represijām, darbā gājuši tikai “baltie” romi, stratēģija, kas reiz jau ģimeni bija izglābusi.

Es atceros: tad, kad nāca iekšā krievi, un mēs tur pagrabā slēpāmies. Tad pēdējo reizi vēl nāca iekšā. Kāds bija nostučījis, ka tur dzīvo čigāni, un uzsūtīja virsū tos šucmaņus. Tanī jūkli, kad nāca virsū krievi, viņi būtu nolaiduši mūs no kājas arī. Ienāca pagrabā ar automātiem tur: “Zigeunisch?” Un māte bija balta, ar zilām acīm, tos melnos noslēpa: “Alles Letisch! Alles Letisch!” Un tad viņi aizgāja prom. Mana māsa, jaunāka par manīm, tā pavisam blondā, ar lielām acīm – to nolika priekšā, un māte arī balta bija.

Tāpat kā izdzīvošanas stratēģija tiek minēta romu mākslinieciskā daba, izdoma, tai skaitā atjautība atrast izeju dažādās dzīves situācijās. Kārlis stāsta, kā vecākie brāļi allaž izvairījušies no iesaukumiem vienā vai otrā armijā, jo nav bijuši, viņa vārdiem runājot, “vientaišņi” (ne ar vienu patiesības mēru), bet viltīgi un izmanīgi.

Lai arī viņš savā stāstā iekļāvis visai plašas atkāpes par romu vēsturi un tradīcijām, īstenā romu pasaulē klausītājus ievēd trīs sievietes – Zuzanna,⁶¹ Olga⁶² un Valija.⁶³ Tieši viņas, stāsta centrā novietojot ikdienas dzīvi un problēmas, atklāj romiem raksturīgo, pieņemto, īpatno, vienlaikus vēstot arī par notikumiem, kas savu vietu atraduši vien romu kolektīvajā atmiņā, proti, stāstot par 1942. gadā notikušo romu genocīdu, kad tika iznīcināta gandrīz puse no tā laika Latvijas romiem.

Zuzanna, dzimusi 1946. gadā Rīgā, augusi ģimenē, kuras atmiņā Otrā pasaules kara notikumi ir ne tikai labi saglabājušies, bet arī iegūlušī dzimtas vēsturē un repertuārā. Intervijas sākumā, atbildot uz intervētājas jautājumu, kā ģimenei klājies, viņa strikti iezīmē Otrā pasaules kara postu un ietekmi uz ģimenes sieviešu likteni.

Varu pateikt, ka ļoti bagāti oma dzīvoja. Mamma visu laiku atcerējās, bet tad, kad uznāca tas mežonīgais karš virsū, tad paņēma opapu un vēl divus brāļus mammai vācieši. Nu un līdz šai dienai nav zināmi, kur... Protams, ka viņi ir nošauti. Nu, kā jau čigānus šāva. [...] Cik man ome ir pārdzīvojusi, ja! Viņa gandrīz sajuka prātā. Un tas, kad mamma gāja uz darbu, tad man ... mēs tā paugām, tad viņa teica, lai mēs vaktē omi. Tāpēc ka paņēma opapu vācieši, un tad ome gāja tanī kūtī, kur zirgu stallis bija, un divreiz kārās. Bet man jaunākā tante ir izglābusi. Viņa gulēja viņai aiz muguras un vaktēja viņu. Nu kā jau pēc kara, kad paauguši, tad jau gāja mums vieglāk. Bet ar omas tad bija problēma. [...] Man bija 18 gadu, kad ome nomira.

Pēc tam, kad ģimenes vīrieši tika aizvesti, ome, mamma ar trim meitām, tostarp jaunāko no visām – Zuzannu, devušās turpat pie Rīgas paslēpties mežā, kur bijusi ierīkota īpaša apmetne romiem. Zuzannas stāstā kā viena no atmiņu vietām saglabājies Biķernieku mežs, kur tika nošauti un apglabāti ļoti daudzi ebreji. Biķernieku mežs kā piemiņas vieta galvenokārt saglabājies Zuzannas mammas atmiņās. Viņa mēgusi teikt, *kad tur aiziet, pat tas mežs no cilvēkiem ligojas, tā zeme, tā zeme, kur tie dzīvie cilvēki bija iemesti.*

Savukārt Olga, dzimusi 1928. gadā, ir viena no tiem nedaudzajiem romiem, kam izdevās izbēgt no Rēzeknes pilsētas, kurā

1942. gada 4. un 5. janvārī nošāva praktiski visus pilsētā un apriņķī dzīvojošos romu tautības pārstāvjus. Bēgļu gaitas Olgu un viņas ģimeni aizveda uz Ventspili, taču drīz vien viņiem no tuienes bija jādodas prom, jo vācu laikā romi nedrīkstēja ne dzīvot pilsētā, ne runāt savā valodā, ne atrasties uz ielas pēc plkst. 22.00.

Kara laikā jums bija arī kaut kur jāmūk prom?

Tas bij vācu laika periods. Pilsētā nedrīkstēja vispār čigānu tautības dzīvot. Tad uz laukiem lauku darbus strādāja.

Jums vienkārši atnāca cilvēks un teica, ka jums jābrauc prom?

Nevis cilvēks, bet ar policiju. Uzdod datumu, kad jāpazūd no pilsētas, un tas ir viss.

Un, ja nepazūd?

Ja nepazūd, tad, zin, kas ir – klaukš, un cauri.

Vai jūs pazīstat kādu, kuru nošāva?

Kas viņus vairs atceras? Daudz pazīst, bet mēs jau vairs neatceramies. Man tanti nošāva aiz Kuldīg'. Atnāca, savāca. [...] Visur šāva, dažas vietas tik bij, kur nenošāva.

Cik tālu jums bija jāmūk no Ventspils?

No pilsētas. Te, Ventspili, pa visu rajonu ar nedrīkstēja dzīvot. Arī rajonā ne. Te nedrīkstēja uzturēties.

Kur tad jūs aizbraucāt?

Mēs bij uz Kuldīgu, uz Sabili. Nekur nebij tāda pastāvoša dzīve.

Cik ilgi jums sanāca tā klejošana?

Kad mainījās valdība, visu vācu periodu, vācu laikā. Vācu laikā nebij pat brīv čigāniski runāt. Ja bij pulkstenis pāri pa desmitiem vakarā, nedrīkstēja iet, tad jau tevi apcietināja.

Olgas stāstījumu par pieredzēto veido vien īsas, aprautas un drīzāk faktoloģiskas atbildes, tikpat kā neatklājot personiskās izjūtas, kuras savukārt atklāj Valija, kura notikušo pieredzējusi bērna acīm. Pirmo saskari ar romu genocīdu Valija piedzīvo, kad dīvainos apstākļos (kādā ballē Mežaparkā) tiek nošauts viņas tēvs. Tālāk seko grūti uztverams stāstījums, no kura noprotams, ka ģimenei sākotnēji izdevies aizbēgt no Kuldīgas, kur tika nošauts ļoti daudz romu, tomēr vēlāk mamma ar visiem bērniem saņemta un aizvesta uz Stendi. Tur, Stendes stacijā, sievietes atdalītas no

bērniem un līdz ar vīriešiem sūtītas *kaut kur ārā* – kur, to stāstītāja nezināja. Savukārt vagonos atstātie romu bērni spīdzināti, arī Valija, kurai tobrīd bija tikai seši gadi. Viņa stāsta:

Man tikai tā tik bij: nošaut nenošāva, bet paņēma, piesēja pie koka... pie koka piesēja klāt un tad ar tādām rungām sita. Es jau nevarēju izturēt, es nokritu, noģibu. Viņi paņem, uzlej ūdeni virsū. Aukstu ūdeni smel no akām un lej virsū – atdzīvina. Un tā tālāk, līdz kamēr nobeidz. Bet es palik dzīvs.

Tur vēl kādi bija, vai jūs vienu pašu?

Nu, tur tādi lielāki bērni, kas tur bija... tur bija daudz tādu bērnu.

Un kāds tur arī nomira?

Bija jau daudzi. Un lieli cilvēki arī bij nošauti.

Viņas atmiņā palikuši arī tā laika stāsti par to, kā romiem lika pašiem rakt bedres pirms nošaušanas, kā sievietēm pirms tam nodzīti mati, kā uz bērniem taupītas lodes: *Bērnus paķer no kājas un lika pret priedēm. Un tur nav jātērē lodes*. Pateicoties vietējo iedzīvotāju drosmei, daļai romu izdodas izbēgt un paslēpties mežā. Viņa stāsta, ka Stendes apkārtnē toreiz slēpušies ļoti daudzi romi – gan no Ventspils un Talsiem, gan no Kuldīgas un Saldus. Esot *uzcēlušī tādas teltenes un tad dzīvoja. No skujām sataisīja tādas lācenes*. Dzīvojuši *badā, pussprāguši*, bet visi kopā. Pēc kāda laika tuvumā esošās noliktavās izcēlies ugunsgrēks un sācies pamatīgs juceklis, tā rezultātā radusies iespēja doties atpakaļ uz Kuldīgu: *Mana mamma ar paķēra vienu zirg, un rati tur bij, un tad sakravāja mūs tur visus iekšā. Pajūgu dabūja. Un tad mēs mukām atkal tālāk. Tad mēs atmukām atpakaļ uz Kuldīgu*.

Kopumā, analizējot NMV krājumā esošās intervijas ar romiem, vērojami vairāki viņiem nozīmīgi tematiskie loki: labprāt tiek stāstīts par ģimeni, dzimtu un bērnībā pavadīto laiku. Vīriešiem raksturīgāki stāsti par skolas un studiju gaitām, sievietes turpretim vairāk pievēršas tieši ikdienas dzīvei un rūpēm par bērniem. Visiem kopīgi temati attiecināmi uz romu genocīdu, romiem it kā labvēlīgajiem padomju laikiem un sociālajām problēmām vecumdienās. Naratīvu pētniece Katrīna Rīsmāne (*Catherine K. Riessman*) norāda, ka teicēju kopīgo tematisko loku

identificēšana ir nostiprinājusies stāstījumu pētniecības tradīcija, kuras vēsture saistāma ar kvalitatīvajiem pētījumiem. Vienlaikus viņa tematisko loku iezīmēšanu paplašina, pievēršot uzmanību arī intervijas situācijas kontekstam un stāstu strukturālajai analīzei. Proti, K. Rīsmāne humanitārajās un sociālajās zinātnēs piedāvā naratīvu analīzes pieeju, kas paredz analizēt stāstījuma saturu, struktūru un teicēja un intervētāja attiecības sintezējošā skatījumā.⁶⁴ Šāds skatījums paredz aplūkot dzīvesstāstu kā intervētāja un intervējamā kopdarbības rezultātu, kurā izšķiroša nozīme rodama gan intervijas notikumā jeb stāstīšanas situācijā, starppersonu komunikācijā jeb intervētāja un teicēja sadarbībā, gan arī teicēja prasmēs vērst pieredzēto stāstījumā. Šādā aspektā secināms, ka visi uzrunātie romi labprāt piekrituši dzīvesstāsta intervijai, taču to fragmentārais raksturs liecina, ka romi savu dzīvi stāstā sakārto pirmo reizi. Stāstos lielāka uzmanība pievērsta ne tik daudz notikumiem un personiskajai pieredzei, cik attiecībām starp ģimenes un kopienas locekļiem, atklājot romiem raksturīgo kopā būšanu. Kā raksturīgu šiem stāstiem var minēt arī paņēmienu vēstīt par Otrā pasaules kara notikumiem ciešā kopsakarā ar romu pašizpratnes jautājumu, visbiežāk izmantojot salīdzinājuma ar ebrejiem konstrukciju. Tikai trīs gadījumos holokausta tēma netiek pieminēta vispār,⁶⁵ kas skaidrojams gan ar intervējamo dzīvesgājumu, gan ar intervijas norisi kopumā, kad stāstītāji īsi iepazīstināja ar biogrāfiskiem faktiem, taču plašāku stāstījumu par dzīves gaitā pieredzēto neveidoja.

PIEMIŅA UN ATMIŅAS POLITIKA

Padomju varas gados atmiņa par romu iznīcināšanu netika izcelta, līdzīgi kā ebreju holokausta gadījumā – tā tika iekļauta kopējā padomju pilsoņu ciešanu naratīvā. Ja ebreju iznīcināšana tika reprezentēta kultūrā,⁶⁶ tad fragmentāri tas notiek arī ar romu iznīcināšanas pieminēšanu. 1970. gadā uzņemtajā Rīgas kinostudijas mākslas filmā “Klāvs – Mārtaņa dēls” romu iznīcināšana tiek pieminēta caur aktiera Tāļivalža Macijevska attēlotā roma Makša tēlu.⁶⁷ Tomēr, līdzīgi kā padomju historiogrāfijā, arī Pa-

domju Savienības kultūras produkcijā netika uzsvērts romu iznīcināšanas genocīdiskais raksturs un mērķtiecība nacistu okupācijas gados.⁶⁸

Kā rāda romu dzīvesstāsti, atmiņas par romu genocīdu un Otrā pasaules kara notikumiem ir visai trauslas un stāstījumiem skopas (salīdzinot, piemēram, ar latviešu deportāciju stāstiem), kas visnotaļ sakrīt ar visai neizteiksmīgo romu atmiņas politiku Latvijā kopumā. Piemēram, ideja par piemiņas vietas izveidi iznīcinātajiem romiem joprojām nav realizēta gan romu biedrību lielās aktivitātes, savstarpējo konfliktu, gan arī politiskā lobija trūkuma dēļ.

Pirmās ierosmes veidot piemiņas vietu, kā minējām, bija vērojamas jau 1989. gadā, dibinot Latvijas Romu nacionālo kultūras biedrību. Pēc neatkarības atgūšanas romu cerības bija saistītas ar iespējamo kompensāciju saņemšanu par notikušo genocīdu. 2001. gadā notikušajā Latvijas romu 1. kongresā tika pieņemta deklarācija, kurā Saeimai un valdībai tika izteikts lūgums piešķirt līdzekļus kara gados nošauto romu pieminēkļa izveidei.⁶⁹ Savukārt 2006. gadā Latvijas I Romu konferencē tika pieņemta “Rezolūcija par romu (čigānu) genocīdu Latvijas teritorijā II Pasaules kara laikā”. Rezolūcija izsludināja “4. decembri par Latvijas romu upuru piemiņas dienu, pamatojoties uz faktu, ka 1941. gada 4. decembrī Trešā Reiha varas iestādes pirmo reizi vēsturē izdeva oficiālu rīkojumu, kas vēlāk izraisīja represijas un masveida iznīcināšanu”. Tāpat rezolūcija paredzēja vērsties Saeimā un Ministru kabinetā ar lūgumu 4. decembri iekļaut Latvijā oficiāli atzīmējamo piemiņas (sēru) dienu sarakstā kā “Latvijas romu (čigānu) II Pasaules kara represiju upuru piemiņas dienu”⁷⁰

Tā vietā, lai turpinātu šīs idejas nostiprināšanu un atzišanu, 2014. gada 8. aprīlī Rīgā Latvijas romu kopienas līderi devās simboliskā gājienā līdz pilsētai cauri plūstošajai Daugavai, kur notika simbolisks ziedu palaišanas akts.⁷¹ Ar šo piemiņas pasākumu romu līderi vēlējās pievērst sabiedrības uzmanību romu iznīcināšanai nacistu okupācijas gados, kā arī norādīt, ka Latvijā joprojām nav piemiņas vietas, kur būtu iespējams pieminēt genocīdā bojā gājušos. “Godāsim Daugavu, jo tieši viņa šodien ir uz-

ņēmusies būt par altāri vēsturei,” – tā savu runu noslēdza romu aktīvistis Dainis Krauklis pēc gada – 2015. gada 8. aprīlī.⁷² Šoreiz piemiņas pasākumā piedalījās daži desmiti romu un Latvijas pašvaldību pārstāvji, kas pirms tam bija piedalījušies diskusijā par Latvijas romu kultūras mantojumu, vēstures atmiņām un identitātes jautājumiem.⁷³ Ar nožēlu jāatzīst, ka šajos pasākumos nepiedalās Latvijas politiķi. Paralēli 2015. gada martā – aprīlī Latvijas Universitātes Akadēmiskajā bibliotēkā tika demonstrēta izstāde “Romu – čigānu holokausts Latvijā, 1941–1945”.⁷⁴

Ja atmiņas saglabāšana un mediēšana ir balstāma pašas kopienas iniciatīvā, tad romu gadījumā tā itin bieži atduras pret romu biedrību nespēju vienoties vai cerībām, ka valsts būs spējīga šo procesu īstenot viņu vietā. Romu biedrības “Nevo Drom” vadītājs Anatolijs Berezovskis, izsakoties par romu genocīda izpēti un iemūžināšanu, atzīst: “Ir tikai muļļāšanās un apkārt runāšana, taču iemesls tam viens – Latvijas valsts negrib atzīt pret romiem vērsto genocīdu. Latvija var atvainoties ebreju tautai, jo tai ir nauda un vareni sabiedrotie, bet kāpēc atvainoties čigāniem.”⁷⁵

Ebreju holokausta piemiņa ir piemērs, ko šodienas Latvijas romi uzskata par tādu kā etalonu. No vienas puses, romu stāstos jūtama savdabīga smeldze par to, ka ebreju genocīds ir atzīts, bet romu – nē. Tajā pašā laikā vērojama tendence veidot piemiņu par savu “romu holokaustu”, par paraugu ņemot tos izteiksmes veidus un piemiņas formas, kas raksturīgas ebreju stāstiem par notikušo. Tā, piemēram, biedrības “Romu Kultūras centrs” realizētajā projektā paredzētā aktivitāte “Mudaripe (Romu holokausts): atcerēties, godāt un pieminēt” atdarina ebreju holokausta piemiņas prakses. Proti, aktivitātes ietvaros: “Plānots organizēt praktiski izglītojošās diskusijas ciklu plašai sabiedrībai par romu holokaustu Eiropā un Latvijā, kā arī sabiedrības ekspertu forums par romu holokausta problemātiku.”⁷⁶ Tāpat projekta ietvaros tiek solīts “apzināt romu holokausta liecības un dzīves stāstus un uz tā pamata veidot informatīvo materiālu par Latvijas romu likteni Otrajā pasaules karā. [...] aktualizēt jautājumu par Latvijas sabiedrības varoņiem, kuri Otrajā pasaules karā izglāba romus no iznīcināšanas. Paredzēts publiski pateikties šiem cilvēkiem vai

viņu ģimenēm par viņu aktīvo darbību romu holokausta nepieļaušanā.” Aktivitātes noslēgumā paredzēts rīkot arī zinātnisku konferenci “Romu holokausts: pagātnes liecības un traģēdijas sekas” par romu holokausta notikumiem Eiropā un Latvijā, kā arī par to sekām.⁷⁷ Šobrīd rezultāti tikuši prezentēti ar minēto izstādi Latvijas Universitātes Akadēmiskajā bibliotēkā, savukārt projekta aktivitāšu skopais apraksts liecina vai nu par jaunu avotu par romu genocīdu nacistu okupētajā Latvijā atrašanu, vai arī jau zināmo avotu nekritisku izmantošanu.⁷⁸

Raugoties uz romu genocīda atmiņas konstrukcijas mēģinājumiem, jāsecina, ka komunikatīvajā līmenī atmiņa pastāv, tomēr tā kļūst aizvien vājāka un neartikulētāka, īpaši vāja – pāreja kultūras atmiņas līmenī. Aizejot aculiecinieku paaudzei, nenotiek to stāstu un vēsturiskās pieredzes nodošana nākamajām paaudzēm, par ko liecina visai bezpersoniskā attieksme pret problēmu jaunākās paaudzes romos. Jautājumus par piemiņas dienas noteikšanu un par pieminekļa bojā gājušajiem romiem uzstādīšanu ietekmē pašu romu kopienas sadrumstalotība, kā arī noturīgu kultūras atmiņas naratīvu trūkums. Bažas rada jautājums, vai, netieši balstoties un veidojot atmiņas politiku, sekojot ebreju holokausta paraugam, netiks zaudēta romu kopienas atmiņas unikalitāte.⁷⁹

Iespējams, balstīšanās mutvārdu vēstures paradigmā un dzīvesstāstu piemēros ir viens no veidiem, kā šo unikalitāti saglabāt, protams, ja vien tā jau nav pazaudēta. Tomēr šeit būtu jāuzdod jautājums: cik ētiski būtu citas etniskas vai sociālas grupas pārstāvjiem iejaukties romu vēsturiskās apziņas veidošanā? Domājam, ka romu kopienai pašai būtu jātiek skaidrībā ar savas pagātnes orientieru nosprašanu, bet no citām etniskajām, sociālajām grupām varētu vēlēties lielāku solidaritāti romu traģēdijas apzināšanā. Latvijas politiskajai un intelektuālajai elitei varētu ieteikt veicināt un atbalstīt gan romu iznīcināšanas izpēti, gan romu genocīda piemiņas dienas oficiālu atzīšanu, gan memoriāla izveidi bojā gājušajiem. Tas veicinātu ne tikai abpusēju romu integrāciju Latvijas sabiedrībā, bet ļautu arī abām nācijām saskatīt savus aizmirstos varoņus – romu glābējus.

ATSAUCES UN PIEZĪMES

- ¹ Vieda Skultans (2003). The Importance of Researching Oral History in Latvia. In: *History, Culture and Society. International conference thesis*. Rīga: University of Latvia, pp. 11–12.
- ² “Latviešu operācija” PSRS 1937.–1938. gadā, kad tika arestēti un represēti apmēram 25 000 cilvēki, no kuriem 74,6% (16 573) tika piespriests nāves sods. Sk.: Jānis Riekstiņš (2009). *Represijas pret latviešiem PSRS. 1937–1938*. Rīga: Latvijas Valsts arhīvs, 40.–63. lpp.
- ³ Mārtiņš Kaprāns, Olga Procevska, Laura Uzule, Andris Saulītis (2012). *Padomju deportāciju pieminēšana Latvijā. Atmiņu politika un publiskā telpa*. Rīga: Mansards, 33.–47. lpp.
- ⁴ Mārtiņš Kaprāns, Vita Zelče (2011). Nacionālā identitāte, vēsture un sociālā atmiņa. No: Brigita Zepa, Evija Kļave (red.). *Latvija. Pārskats par tautas attīstību 2010/2011. Nacionālā identitāte, mobilitāte un rīcībspēja*. Rīga: LU SPPI, 37.–49., šeit 37.–39. lpp.
- ⁵ Olaf Mertelsmann (2012). Das “kleinere Übel”? Das Generalkommissariat Estland im estnischen Vergangenheitsdiskurs. In: Sebastian Lehmann, Robert Bohn, Uwe Danker (Hrsg.). *Reichskommissariat Ostland: Tatort und Erinnerungsbjekt*. Paderborn: Ferdinand Schöningh, S. 349–368.
- ⁶ LR likums par svētku atceres un atzīmējamām dienām. Pieejams: <http://likumi.lv/doc.php?id=72608> (skatīts 08.07.2015.).
- ⁷ Latvijā šodien ir apzināts ap 230 ebreju iznīcināšanas vietu, no kurām piemiņas zīmes uzstādītas vairāk nekā 150 vietās. Sk.: Meijers Melers (2014). *Latvijas ebreju kopienas vēsture un holokausta piemiņas vietas*. Rīga: LU FSI.
- ⁸ Juris Rozenvalds (2009). Padomju mantojums un integrācijas politikas attīstība kopš neatkarības atjaunošanas. No: Nils Muižnieks (red.). *Cik integrēta ir Latvijas sabiedrība? Sasniegumu, neveiksmju un izaicinājumu audits*. Rīga: Latvijas Universitāte, 33.–59. lpp.; Nils Muižnieks (2011). History, Memory and Latvian Foreign Policy. In: Nils Muižnieks (ed.). *The Geopolitics of History in Latvian–Russian Relations*. Rīga: Academic Press of Latvian University, pp. 7–18, here pp. 10–15.
- ⁹ Jānis Trops. Ieraksts čigānu vēsturē. *Cīņa*, 22.04.1989., 4. lpp.
- ¹⁰ Daļēji šī pētījuma rezultāti, tostarp rakstā izmantotās dzīvesstāstu intervijas un to analīze, publicēti: Ieva Garda-Rozenberga (2014). Biogrāfiskās intervijas ar Latvijas čigāniem. No: *Aktuālas problēmas literatūras zinātnē*. Liepāja: LiePU, 331.–339. lpp.
- ¹¹ Sk.: Donald W. Beachler (2011). *The Genocide Debate: Politicians, Academics, and Victims*. New York: Palgrave Macmillan, pp. 59–88; Ian Hanckok (2009). Responses to Porrajmos: The Romani Holocaust. In: Alan S. Rosenbaum (ed.). *Is the Holocaust Unique?: Perspectives on Comparative Genocide*. Boulder: Westview Press, pp. 75–101.

- ¹² Valdis Bērziņš (red.) (2000). *20. gadsimta Latvijas vēsture. I. Latvija no gadsimta sākuma līdz neatkarības pasludināšanai 1900–1918*. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 161.–163. lpp.
- ¹³ Valdis Bērziņš (red.) (2003). *20. gadsimta Latvijas vēsture. II. Neatkarīga valsts 1918–1940*. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 369. lpp.
- ¹⁴ LR Kultūras ministrijas Sabiedrības integrācijas departamenta direktores Solvitas Vēveres ziņojums par Latvijas romu politikas pasākumu īstenošanu 2014. gadā. Rīga: LR Kultūras ministrija, 2. lpp. Pieejams: <http://www.km.gov.lv/lv/ministrija/romi.html> (skatīts 06.07.2015.).
- ¹⁵ Sk.: LR Kultūras ministrija. Romi. Pieejams: <http://www.km.gov.lv/lv/ministrija/romi.html> (skatīts 06.07.2015.).
- ¹⁶ Aivars Stranga (2006). Holokausta vēstures pētniecība un piemiņa Latvijā. No: Dzintars Ērglis (sast.). *Holokausts Latvijā*. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 13.–32. lpp., šeit 23.–24. lpp. (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 18. sēj.).
- ¹⁷ Vilis Samsons (atb. red.) (1966). *Latviešu tautas cīņa Lielajā Tēvijas karā (1941–1945)*. Rīga: Zinātne, 212. lpp. Daži dokumenti, kas liecina par romu iznīcināšanu, ievietoti arī dokumentu krājumā “Mēs apsūdzam”. Sk.: Ansis Kadeģis (atbild. red.). *Mēs apsūdzam: dokumenti un materiāli par hitlerisko okupantu un latviešu buržuāzisko nacionālistu ļaundarībām LPSR: 1941–1945*. Rīga: Liesma.
- ¹⁸ Marģers Vestermanis (1993). Čigānu genocīds vācu okupētajā Latvijā (1941–1945). *Latvijas Vēsture*, 4 (11), 37.–40. lpp.; Aigars Urtāns (2003). Bauskas pilsētas un apriņķa čigānu iznīcināšana 1942. gada vasarā. No: Dzintars Ērglis (sast.). *Holokausta izpētes jautājumi Latvijā*. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 351.–358. lpp. (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 8. sēj.).
- ¹⁹ Guenter Lewy (2000). *The Nazi Persecution of the Gypsies*. Oxford: Oxford University Press.
- ²⁰ Vestermanis. Čigānu genocīds vācu okupētajā Latvijā (1941–1945), 38. lpp.; Lewy. *The Nazi Persecution of the Gypsies*, p. 123.
- ²¹ Lewy. *The Nazi Persecution of the Gypsies*, p. 123.
- ²² Vestermanis. Čigānu genocīds vācu okupētajā Latvijā (1941–1945), 38. lpp.
- ²³ *Latvijas Nacionālais arhīvs – Latvijas Valsts vēstures arhīvs* (turpmāk: LNA-LVVA), P-69-1-2, 298. lp.
- ²⁴ Sk. arī 1942. gada 11. marta Liepājas SS un policijas ziņojumu SS un policijas pavēlniekam Rīgā. LNA-LVVA, P-83-1-119, 1. lp.; Lewy. *The Nazi Persecution of the Gypsies*, p. 123.
- ²⁵ Turpat.
- ²⁶ Vestermanis. Čigānu genocīds vācu okupētajā Latvijā (1941–1945), 38.–39. lpp.; Lewy. *The Nazi Persecution of the Gypsies*, p. 123; Urtāns. Bauskas pilsētas un apriņķa čigānu iznīcināšana 1942. gada vasarā, 351.–358. lpp.
- ²⁷ LNA-LVVA, P-83-1-22, 124. lp.
- ²⁸ Urtāns. Bauskas pilsētas un apriņķa čigānu iznīcināšana 1942. gada vasarā, 355. lpp.

- ²⁹ Par vietējo pašvaldību lomu 1995. un 1996. gadā starp Latvijas vēsturniekiem risinājās plašāka polemika. Sk.: Andrievs Ezergailis (1995). Par vēsturnieku, ne policistu grēkiem. *Latvijas Vēsture*, 1, 85.–89. lpp.; Jānis Neilands (1995). Cienijamais Prof. A. Ezergaiļa kungs! *Latvijas Vēsture*, 4, 56.–57. lpp.; Andrievs Ezergailis (1996). Čigānu šaušana Latvijā. *Latvijas Vēsture*, 1, 93. lpp.
- ³⁰ Lewy. *The Nazi Persecution of the Gypsies*, pp. 123–124.
- ³¹ Turpat, 126.–127. lpp.
- ³² Jan Assmann (2007). *Das kulturelle Gedächtnis: Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*. München: Beck, S. 55–56.
- ³³ Aleida Assmann (2010). Re-framing memory. Between individual and collective forms of constructing the past. In: K. Tilmans, F. van Vree, J. Winter (eds.). *Performing the Past. Memory, History, and Identity in Modern Europe*. Amsterdam: Amsterdam University Press, pp. 35–50, here pp. 46–47.
- ³⁴ Roni Stauber, Raphael Vago (2007). The Politics of Memory Jews and Roma Commemorate Their Persecution. In: R. Stauber, R. Vago (eds.). *The Roma: A Minority in Europe: Historical, Political and Social Perspectives*. Budapesht: CEU Press, pp. 117–134, here p. 122.
- ³⁵ Kirsten Martins-Heuss (1989). Reflections on the Collective Identity of German Roma and Sinti (Gypsies) after National Socialism. *Holocaust and Genocide Studies*, 4, pp. 193–211, here p. 193.
- ³⁶ Lisa Gilman (2009). Genre, Agency, and Meaning in the Analysis of Complex Performances: The Case of a Malawian Political Rally. *Journal of American Folklore*, 122 (485), pp. 335–362; Richard Bauman (2004). *A World of Others' Words: Cross-Cultural Perspectives on Intertextuality*. Malden-Oxford: Blackwell Publishing, p. 4; Richard Bauman, Charles Briggs (1990). Poetics and Performance as Critical Perspectives on Language and Social Life. *Annual Review Anthropology*, 19, pp. 59–88, here p. 73.
- ³⁷ Maija Krūmiņa (2012). Mutvārdu vēstures avotu perspektīva vēstures izpētē. No: Ieva Garda-Rozenberga (sast.). *Dzīvesstāsts un pašapziņa. Mutvārdu vēsture Latvijā*. Rīga: LU Filozofijas un socioloģijas institūts, 21.–31. lpp., šeit 27. lpp.
- ³⁸ Guntis Pakalns (2001). Folklorā un dzīvesstāstu pētniecība. No: Māra Zirnīte (sast.). *Spogulis*. Rīga: Latvijas Universitātes Filozofijas un socioloģijas institūts, Latvijas mutvārdu vēstures pētnieku asociācija “Dzīvesstāsts”, 229.–234. lpp., šeit 233. lpp.
- ³⁹ Baiba Bela-Krūmiņa (2004). *Dzīvesstāsti kā sociāli vēstījumi*. Promocijas darbs. Rīga: Latvijas Universitāte.
- ⁴⁰ Tiu Jāgo (2007). Pagātnes un laika interpretācijas pētīšana no pārmantojamās vēstures viedokļa. No: Māra Zirnīte (sast.). *Dzīvesstāsti: vēsture, kultūra, sabiedrība*. Rīga: Latvijas Universitātes Filozofijas un socioloģijas institūts, Latvijas mutvārdu vēstures pētnieku asociācija “Dzīvesstāsts”, 112.–129. lpp., šeit 114. lpp.

- ⁴¹ *Nacionālās mutvārdu vēstures krājums* (turpmāk: *NMV*) – 3860, Dainis, dzimis 1980. gadā Kandavā (intervējusi Maija Krūmiņa 2013. gadā Kandavā).
- ⁴² *NMV-4090*, Haralds, dzimis Tukumā (intervējusi Ieva Garda-Rozenberga un Maruta Pranka 2014. gadā Jelgavā).
- ⁴³ Rakstā interviju fragmenti publicēti saskaņā ar rakstisku vienošanos, kas noslēgta starp dzīvesstāstu autoriem un Nacionālās mutvārdu vēstures arhīva pētniekiem. Rakstā minēts stāstītāja vārds, ja vien autors nav vēlējis palikt anonīms.
- ⁴⁴ *NMV-3874*, Inese, dzimusi 1956. gadā Talsos (intervējusi Ieva Garda-Rozenberga 2013. gadā Talsos).
- ⁴⁵ *NMV-4078*, Zelma, dzimusi 1956. gadā Talsos (intervējusi Māra Zirnite 2013. gadā Talsos).
- ⁴⁶ *NMV-4070*, Ausma, dzimusi 1958. gadā Kuldīgā (intervējusi Vieda Skultāne un Ieva Garda-Rozenberga 2013. gadā Kuldīgā).
- ⁴⁷ Michael Stewart (2004). Remembering Without Commemoration: The Mnemonics and Politics of Holocaust Memories Among European Roma. *Journal of the Royal Anthropological Institute*, 10 (3), pp. 561–582.
- ⁴⁸ *NMV-4072*, Veronika, dzimusi 1959. gadā Sabilē (intervējusi Dace Bormanē 2013. gadā Kuldīgā).
- ⁴⁹ *NMV-4073*, Brigita, dzimusi 1959. gadā Kuldīgā (intervējusi Ieva Garda-Rozenberga 2013. gadā Kuldīgā).
- ⁵⁰ *NMV-4069*, Fredis, dzimis 1957. gadā Kuldīgā (intervējis Edmunds Šūpulis 2013. gadā Kuldīgā).
- ⁵¹ *NMV-4071*, Ziedonis, dzimis 1952. gadā Kuldīgā (intervējis Kaspars Zelis un Edmunds Šūpulis 2013. gadā Kuldīgā).
- ⁵² Vents Dubrovskis. Mums nevajag atvainošanās! Tikai faktu atzišanu. *Neatkarīgās Tukuma Ziņas*, 11.09.2008., 6. lpp.
- ⁵³ Otto Ozols. Latvietis, kuram čigāni pieminekli veltījuši (04.07.2012.). Pieejams: http://www.tvnet.lv/zinas/viedokli/427870-latvietis_kuram_cigani_pieminekli_veltijusi (skatīts 10.05.2015.).
- ⁵⁴ *NMV-3868*, Zigurds, dzimis 1975. gadā Kandavā (intervējusi Maija Krūmiņa 2013. gadā Kandavā).
- ⁵⁵ *NMV-3856*, Ruta, dzimusi 1952. gadā Kandavā (intervējusi Maija Krūmiņa 2013. gadā Kandavā).
- ⁵⁶ *NMV-3857*, Brigita, dzimusi 1947. gadā Kandavā (intervējusi Maija Krūmiņa 2013. gadā Kandavā).
- ⁵⁷ Sandra K. Dolby (2008). *Literary Folkloristics and the Personal Narrative*. Bloomington, IN: Trickster Press, p. 24.
- ⁵⁸ *NMV-234*, Jānis, dzimis 1918. gadā Krievijā (intervējusi Māra Zirnite 1994. gadā Ventspilī).
- ⁵⁹ Līdzīgu gadījumu stāsta arī Kārlis, kad armijā pieteicies viņa māsasvīrs un drīz vien gājis bojā. Romus, kam nepiemita viltīgums un izdoma un kas paši pieteikušies dienestā, viņš dēvē par “vientaišņiem”.

- ⁶⁰ NMV-2108, Kārlis, dzimis 1939. gadā Vangažos (intervējusi Rasa Strautmane 2000. gadā Saulkrastos).
- ⁶¹ NMV-2623, Zuzanna, dzimusi 1946. gadā Rīgā (intervējusi Māra Zirņīte 2006. gadā Ventspilī).
- ⁶² NMV-1661, Olga, dzimusi 1928. gadā Rēzeknē (intervējusi Lita Vēkaise, Ilze Akerberga un Ieva Tihovska 2002. gadā Ventspilī).
- ⁶³ NMV-1662, Valija, dzimusi 1936. gadā Vārmes pagastā (intervējusi Lita Vēkaise un Ieva Tihovska 2002. gadā Ventspilī).
- ⁶⁴ K. Rismane izmantojusi britu valodnieka, sistēmiski funkcionālās valodniecības dibinātāja Maikla Halideja (*Michael A. K. Halliday*) formulētās valodas funkcijas: 1) ideatīvā funkcija, kas atklāj runātā saturu, 2) starppersonu funkcija, kas atspoguļo attiecības starp runātājiem, un 3) tekstuālā funkcija, kas attiecināma uz stāstījuma struktūru – teksta daļu savstarpējo saistību sintaktiskā un semantiskā līmenī. Sk.: Catherine Kohler Riessman (1993). *Narrative Analysis*. Newbury Park, CA: SAGE Publications, Inc.; Catherine Kohler Riessman (2008). *Narrative Methods for the Human Sciences*. Los Angeles: SAGE Publications, Inc.; Michael Halliday (2003). *On Language and Linguistics*. Ed. by Jonathan Webster. London & New York: Continuum.
- ⁶⁵ NMV-1731, Ilona, dzimusi 1967. gadā Talsos (intervējusi Dagmāra Beitnere 2002. gadā Ventspilī); NMV-3858, Kārlis D., dzimis 1960. gadā Kandavā (intervējusi Maija Krūmiņa 2013. gadā Kandavā); NMV-3859, Aiva, dzimusi 1970. gadā Rūjienā (intervējusi Maija Krūmiņa 2013. gadā Kandavā).
- ⁶⁶ Sk.: Didzis Bērziņš (2012). Holokausta reprezentācija latviešu literatūrā: Viļa Lāča romāna “Vētra” piemērs. No: Edgars Lāms (sast.). *Aktuālās problēmas literatūras zinātnē: Rakstu krājums*, 17. Liepāja: LiePA, 31.–41. lpp.; Didzis Bērziņš (2013). Holokausta reprezentācija Latvijas PSR literatūrā: Dagnijas Zigmontes, Ēvalda Vilka, Ojāra Vācieša, Zentas Ērgles darbu piemēri. No: Edgars Lāms (atb. red.). *Aktuālās problēmas literatūras zinātnē: rakstu krājums*, 18. Liepāja: LiePA, 47.–57. lpp.
- ⁶⁷ Klāvs – Mārtaņa dēls (Rīgas kinostudija, 1970, režisors Oļģerts Dunkers).
- ⁶⁸ Kā ilustrācija tam der krievu rakstnieka Anatolija Kaļiņina (*Anatolii Kalinin*, 1916–2008) romāns “Čigāns” (1960) un tā vairākas ekranizācijas padomju kino. Stāstā par vācu tanku uzbrukumā iznīcināto taboru lasītājam vai skatītājam bija jāsaprot tikai nacistu necilvēcība, nevis tas, ka romi tiktu iznīcināti kāda īpaša nolūka dēļ.
- ⁶⁹ BNS. Latvijas čigānu I kongress. *Laiks*, 16.06.2001., 9. lpp.
- ⁷⁰ Latvijas I Romu (čigānu) konferences rezolūcija “Par romu (čigānu) genocīdu Latvijas teritorijā II Pasaules kara laikā”. No: Guntis Zariņš (red.). *Latvijas romu gadagrāmata 2007.–2008*. Kandava: Biedrība “Rāma”, 224. lpp.
- ⁷¹ Vairāk sk.: LETA. Rīgā pieminēs romu holokausta upurus, palaižot Daugavā ziedus. 04.04.2014. Pieejams: <http://nra.lv/latvija/riga/114688-riga->

- piemines-romu-holokausta-upurus-palaizot-daugava-ziedus.htm (skatīts 08.06.2015.); LETA. Ziedu palaišana Daugavā starptautiskajā romu dienā. Pieejams: <http://www.leta.lv/photo/album/88C2F98C-8944-488B-80E2-E1C12D154B7B> (skatīts 08.06.2015.).
- ⁷² Dainis Krauklis. Runa pie Daugavas Starptautiskajā romu dienā, Rīga, 08.04.2015. *NMV* arhīvs.
- ⁷³ Romu kultūras diena “Latvijas romi – starp pagātni un nākotni”. Pieejams: http://www.km.gov.lv/jaunumi/?news_id=6358 (skatīts 15.06.2015.).
- ⁷⁴ Viktors Urvačovs. Izstādes “Romu – čigānu holokausts 1941–1945” atklāšana. 24.03.2015. Pieejams: <http://www.lu.lv/zinas/t/32727/> (skatīts 10.07.2015.).
- ⁷⁵ Dubrovskis. Mums nevajag atvainošanās!, 6. lpp.
- ⁷⁶ EEA Grants “Iepazīsti Latvijas romus – sagrauj stereotipus”. Pieejams: http://www.sif.lv/index.php?option=com_content&view=article&id=8926&Itemid=30&lang=lv&task=display&tmpl=component (skatīts 15.09.2014.).
- ⁷⁷ Turpat.
- ⁷⁸ Sk.: Romu Kultūras centrs. Projekta “Iepazīsti Latvijas romus – sagrauj stereotipus un iesaisties savstarpējā dialogā” norises informācija. Pieejams: <http://sansara.weebly.com/projekta-norise-lv.html> (skatīts 11.07.2015.).
- ⁷⁹ Ir autori, kuri vērsas pret, ja romu genocīda aprakstos tiek lietots ebreju naratīvs, kas tādējādi neļauj pilnīgi izprast romu genocīda aspektus. Sk.: Gilard Margalit (2000). The uniqueness of the Nazi persecution of the Gypsies. *Romani Studies*, 10 (2), pp. 185–210, here p. 190.

IN REMEMBRANCE OF GENOCIDE: ANNIHILATION OF THE ROMANIES DURING NAZI OCCUPATION IN THE COLLECTIVE MEMORY OF LATVIAN ROMANIES

Ieva Garda-Rozenberga

Dr. philol., leading researcher at the Institute of Philosophy and Sociology, University of Latvia.

Scientific interests: oral history, personal narratives, migration.

E-mail: ieva.garda@gmail.com

Kaspars Zellis

Dr. hist., researcher at the Institute of Philosophy and Sociology, University of Latvia.

Scientific interests: social history of Latvia, social memory, propaganda.

E-mail: kaspars.zellis@gmail.com

During World War II half of the Romanies' community in Latvia was annihilated. Research of the Romanies' genocide has been fragmentary and its remembrance weakly expressed. The objective of the article is to ascertain the place of this genocide in the collective memory of Latvia and to analyse its representation in the communicative memory of the Romanies' community members through life stories.

Key words: Romanies, genocide, collective memory, life story.

Summary

During World War II several kinds of terror were realized in the territory of Latvia. First of all, communist terror against the enemies of class and the new regime in 1940–1941, later on – Nazi terror against the Jews, Romanies, patients of mental hospitals, Soviet prisoners of war; and at the conclusion of the war communist terror which returned in 1944–1945. How significant is the place of this terror in the post-Soviet collective memory of Latvia? After the regaining of independence, in the beginning of the 1990s, the concept of the communist terror against the Latvians was established and it became the leading motive in public discussions, as well as one of the most important strongholds of the political history of Latvia. Although the memories of Holocaust returned in the public space together with the memories of the deported and other victims of the Soviet regime, however the revision of the understanding of ethnocentric past began only at the end of the 1990s, when the road chosen by Latvia towards integration into the European and Transatlantic structures called for acknowledgment of Holocaust.

In the past two decades different practice of memory has been observed among Russian-speaking inhabitants of Latvia who have developed a parallel culture of memory, often consisting of revised adaptation of the former Soviet myths to the contemporary political needs of Russia. The main conflicts of memories in the public space occur because of different understanding of history expressed by Russian-speaking people and Latvians. As a result of this, social memory of other ethnic minorities in Latvia unintentionally happens to be subjected to the views of one or another side, or it becomes marginalized altogether and vanishes.

The Romanies' memory of their tragic past has been marginalized for a long time as well, and the reason was both the peculiarity of the

community itself (i.e., its small size) and the oral character of memories. Several researchers have stressed that life stories have a very important role in research of the history and social memory of the Gypsies, because their culture and its handing down to future generations traditionally has been based on oral stories. The given research whose aim is to ascertain the Romanies' communicative memory of genocide, is based on 20 biographical interviews. Analysis shows that memories of genocide, regardless of the shortage of public representations, are present in the Romanies' life stories, although the motive of genocide is weakly expressed and the narrative of Jewish Holocaust is often used.

The Romanies' policy of memory in Latvia is similar. The idea of a place of remembrance devoted to the annihilated Romanies has not been realized as yet, both due to low activity of the Romanies' societies and to lack of political lobby. Only on 8 April 2014 the leaders of the Romanies' community walked in a procession through the streets of Riga to the River Daugava where a symbolic act of throwing flowers in the river took place. The aim of the Romanies' leaders was to turn the attention of society to the annihilation of the Romanies during the years of Nazi occupation and to point out that until now there had been no memorial place in Latvia where it would be possible to commemorate the victims of genocide.

Keeping and handing down memory should be based on the initiative of the community itself, but in the case of the Romanies this desire conflicts with the inability of their societies to come to an agreement or with the hope that the State would be capable to deal with this issue for them.

The political and intellectual elite of Latvia should be advised to promote and to support research into the annihilation of the Romanies, to officially acknowledge a remembrance day of the Romanies' genocide and to set up a memorial to the perished Romanies. These measures not only will promote the integration of the Romanies into the space of the collective memory of Latvia, but will also allow both nations to notice their forgotten heroes – rescuers of the Romanies.